

Гордана Љубоја
Етнографски музеј
Београд

НАРОДНА МЕДИЦИНА КАО СИМБОЛ И ПОТВРДА ЛОКАЛНЕ ПРИПАДНОСТИ

Приликом спомена народне медицине, у свести искрсава представа о нечем прадавном и заосталом, што је имало своју улогу пре него што су савремена открића изменила слику света и знатно утицала на општи однос према здрављу и болести. Народна медицина дочарава мистично поље празноверица, које ће бити заборављено чим се на предности официјелне медицинске праксе довољно јасно укаже свима који нису имали услова за делотворније научно лечење. Таквим размишљањем, међутим, олако се поједностављује однос између постојећих медицинских система а они, издвојени из укупне целине стварности, неоправдано свде на уско ограничене оперативне технике. Компаративна етнолошка истраживања система и пракси народне медицине пружају нам сасвим другачију слику о тим појавама. Она говоре о прожимању и испреплетености свих нити које чине једну културу, па, самим тим и медицинских веровања, која не представљају прост збир магијских радњи већ заокружен филозофски систем погледа на живот, болест и смрт. Тај филозофски систем укоренен је у култури и традицији једног народа и подложен променама које неминовно доносе разна повесна струјања. Представе о узроцима болести не могу се одвојити од целокупног културног контекста у коме су настале. Оне одражавају околни свет како га схватају и кроз своје специфично искуство доживљавају чланови једне културне заједнице¹. Без обзира на то да ли су систематизована у кодекс медицинских правила или су само овлаш нагомилана веровања преношена са генерације на генерацију, та гледишта сведоче о културним чињеницама, о осетљивим и кризним моментима који прете да угрозе дату културу. Дијагноза болести и методи лечења представљају културни и симболични одговор на вечите, свим људима заједничке проблеме и страхове, али и на више специфичне, појединачне проблеме кроз које пролазе припадници културне заједнице. Зато, неочекивана постојаност народне медицине и њено споро узмицање пред налетом модер-

1 R. W. Lieban, *The Field of Medical Anthropology*, u D. Landy (prir.), *Culture, Disease and Healing*, Studies in Medical Anthropology, Macmillan Publishin Co, New York 1977, 24.

них медицинских правила захтевају сложеније објашњење и један дубљи и свеобухватнији поглед на постављена питања.

”Када садашњост нуди велики конфликт, разумљиво је често враћање на старе ставове и традиционално понашање.”² Ова позната и проста истина налази своју потврду нарочито у сфери болести и човековог страха за сопствени живот. Стални смо сведоци његовог упорног трагања за леком у свему што га окружује и у оквирима различитих медицинских система. Ако се средства модерне медицине покажу неуспешним, човек прибегава старинским облицима лечења. У ситуацији кад предности савремене медицине нису баш сасвим очигледне, традиционална медицинска средства и веровања пружају му већ готов референтни оквир³. Многи слични примери из етнолошке литературе потврђују универзалност таквог типа понашања. У свету који је подељен на два дела - онај у коме развијена технологија, наука и модернизација представљају темељне одреднице и вредносне оријентације, и други, који још чува самосвојност својих посебних традиција - већина људи живи у сталном или повременим осцилирању између датих крајности. Неоствареност и неуспех на једној страни аутоматски доводе до нових покушаја на другој страни. Паралелно коришћење два медицинска система - званичног и традиционалног - такође омогућава да се установи класификација болести на оне које ефикасно лечи један систем и болести које боље лечи други систем. Наравно, искуство увек утиче на то да подела не буде стриктна и да границе формираних група остану пропустљиве за разне измене⁴.

Али, конфликт о коме је реч не односи се искључиво на проблеме телесног здравља и питање избора између два понуђена система. Веома често тај конфликт узима обличје сукоба различитих култура и начина живота. У данашње време мноштво људи принуђено је да напусти средину у којој су рођени и социјализовани да би се укључили у нове, туђе обрасце живота. Ту најлазе на проблеме прилагођавања који погађају саму суштину њиховог бића и од њих захтевају радикалну промену у погледу на сопствену личност и идентитет. И у тим веома сложеним ситуацијама народна медицина пружа неопходни вентил и лако приступачан референтни оквир којим се на симболичан начин може оснажити осећање личног и заједничког идентитета. Тај мање упадљив аспект народне медицине можда је и најзаслужнији за њено непрекинуто одржавање. Резултати наших теренских истраживања пружају неке доказе за постављену тезу⁵.

Сјеничко-пештерска висораван једна је од ретких преосталих оаза у којима се још релативно добро чувају остаци традиционалног начина живота. Захваљујући специфичним историјским, географским, економским и културним условима, ту су се задржале неке особености традиционалне културе, али

2 E. J. Stekert, *Focus for Conflict: Southern Mountain Medical Beliefs in Detroit*, u A. Paredes, E. J. Stekert (prip.), *The Urban Experience and Folk Tradition*, The University of Texas Press, Austin, London 1971, 103.

3 E. W. Lieban, и. д., 30.

4 Исто, 28.

5 Теренска истраживања вршена су у периоду од 1983. до 1989. године у оквиру пројекта *Етнолошка монографија Сјеничко-пештерске висоравни* Етнографског музеја у Београду.

не окамењене у свом изворном облику, већ измењене и прилагођене новим токовима. Велика висина, планинска конфигурација терена, слаба економска развијеност и мешовит национални састав довели су до знатног одлива људи из сјеничко-пештерских села у развијене равничарске центре Србије и Босне и Херцеговине. Стални или повремени мигранти из тих области сусрећу се са непознатим урбаним миљеом, законима и правилима понашања на које нису навикли. Један део нових искустава они сами преносе у своју средину, док други допиру осталим уобичајеним путевима модернизације. Ипак, у поређењу са низинским селима, која сва инклинирају оближњим градовима и по својим културним и економским одликама улазе у категорију приградских села, насеља на Висоравни и даље задржавају специфични облик функционисања типичне руралне заједнице. Зато њихови становници, интензивније него други рурално-урбани мигранти, осећају своју културну раздвојеност и потребу да помоћу различитих средстава олакшају уклапање у нову или повратак у стару средину. Зависно од тога где тренутно бораве, они примењују одговарајућа правила понашања. До међусобних прожимања, међутим, долази на свим плановима, а старе структуре и форме обогаћују се и испуњавају новим садржајима.

Тако, на пример, продирање савремених цивилизацијских струјања у традиционалну структуру медицинских веровања одражава се на измену идеја о узроцима појаве болести. Према садашњем схватању људи који живе на Сјеничко-пештерској висоравни, болест настаје услед загађености природне средине: ваздуха, воде и хране, затим услед стреса који прати данашњи урбани начин живота, честе промене места боравка и интензивно мешање људи. Као патогени фактори обично се помињу одлазак на рад у стране земље, забринутост за будућност деце, претерани рад, нервоза и сл. Дакле, све типичне лоше стране цивилизације и модерног стила живота наводе се као кривци за појаву болести. У свести људи, који су и сами искусили те лоше стране, уобличио се један нов концепт којим су замењене некадашње традиционалне представе о настанку болести. С друге стране, прошлост се увек улепшава на рачун садашњости, заборављају се непријатне ствари, а памте само добре. У сфери народне медицине то правило налази потврду у чувању идеализоване слике о непомућеном здрављу и снази народа. "Данас је све боно" - обичавају да кажу Пештерци. У тој жалби може се наслутити горчина и дезоријентисаност људи који су заувек изгубили склад функционисања заједнице, у великој мери заштићене од спољних утицаја. Нерешени конфликти, тешкоће прилагођавања и сналажења у превише динамичном урбаном свету, замор од сталних напора које изискује савремени начин живота, стварају и сасвим одређене психосоматске поремећаје који су културно дефинисани и изражени у стереотипним формулацијама народне медицине. Овде већ стоје на располагању средства да се предочи проблем који још није довољно схватљив. У номенклатури традиционалне народне медицине на Сјеничко-пештерској висоравни може се наћи велики број болести које би се могле подвести под сметње психичке и психосоматске природе. Те болести, наравно, нису прецизно дефинисане, али су симптоми описно утврђени и на неки начин систематизовани. Крију се под различитим називима: ветар, добарац, страва, болести од

урока, мађије итд. За њих су развијени и одговарајући начини лечења. Колико је бављење психолошким поремећајима значајан аспект деловања данашње народне медицине, сведочи и њено идентификовање с том посебном граном. У колективној представи и колективној меморији, народна медицина обично се изједначава са старијим женама и њиховом праксом сливања страве, гашења угљевља, бајања против болести од урока. То су истовремено и најчешће и одговори на неодређено постављено питање којим се жели добити општа информација о народној медицини. Много ређе од информатора се може чути о траварима, чије су технике егзактније и стога сличније систему званичне медицине.

Народна и званична медицина нису на тај начин супротстављене само због потребе што јаснијег утврђивања њиховог особеног идентитета. Магијски, неегзактни елементи народне медицине имају функцију управо у оном простору који не подуњава такозвана научна медицина. Узнемиреност, страх и погреша за индивидуалним људским приступом нису проблеми којима би та рационална грана посветила више пажње и времена. А у немирном и несигурном савременом свету, где се све ускомешало, психолошке тегобе веома су актуелне и уобичајене. Немајући других могућности да реше своје проблеме, људи посежу за оним што им већ стоји при руци и чини део система коме и сами припадају. Коришћење традиционалних средстава не може се приписати незнању и примитивизму, јер су они добро упознати са начелима, средствима и начинима лечења савремене медицине. Готово да нема ниједног становника Сјеничко-пештерске висоравни који већ није стекао сопствено искуство на том пољу. У већини, чак и најзабаченијих села, подигнуте су здравствене станице у којима ради школовано медицинско особље. За разне озбиљније интервенције одлазе у Сјеницу, у којој постоје дом здравља и болница, или, још даље, по потреби и до Београда. Људи углавном сасвим добро повлаче границу између болести које могу сами да лече и оних због којих морају да траже помоћ стручних лекара. Па ипак, гашење угљевља, сливање страве и бајање против главобоље веома су распрострањени. И школовани људи, који су се одавно преселили у неки од великих градова, подвргавају се наведеним поступцима приликом својих повремених долазака у родни крај. Тако, на пример, човек који у Београду лечи главобољу таблетама, кад дође у своје село на Пештер, тражи да му се баја. "Навадио се да му се гаси угљевље" - каже његова мајка. Студенткиња медицине, чија је мајка чувена "гаталица", за време боравка код куће лечи се истим "ненаучним" методима које и сама одлично познаје. Сличних примера има много. Можда поменуто понашање намах може да изгледа противречно. С обзиром на то да у наведеним случајевима очигледно није реч о празноверицама услед непознавања ствари, узроке таквом понашању треба тражити на другој страни.

Јасно је да народна медицина још увек задовољава неке људске потребе које на други начин не могу бити задовољене. Те потребе су двојаке: с једне стране, крећу се у сфери незадовољства постојећом медицинском праксом званичне медицине, а, с друге стране, у оквирима неопипљивих веза припадности локалној култури и традицији. Обе те улоге народне медицине остварују се на индивидуалном а не на колективном плану. Бајања, гашења

угљавља, сливање страве, писање записа и др. догађају се у интимном кругу који чине пацијент и исцелитељ, ретко уз присуство неких других особа.

Рутинске, технички веома усавршене процедуре за утврђивање дијагнозе и лечење болести, којима располаже такозвана научна медицина, не остављају много места за посматрање човека као засебне индивидуе са особеном личношћу, проблемима и страховима. Човек је само безлични предмет лечења чији је циљ да поново успостави поремећену равнотежу функционисања организма. Његово психолошко стање није много битан чинилац у том технички сложеном процесу. Болест у животу човека, међутим, представља озбиљну кризу, која га из темеља потреса и избацује из свакодневног животног ритма и средине која га окружује. Суочен са својим страхом и незаинтересованошћу званичног система, он у сигурности познатих и по природи сасвим супротних магијских средстава покушава да олакша повратак у нормалан живот. После изласка из болнице и хируршких интервенција, домаћи људи траже помоћ од "видарица", "гаталица" или просто "жена" да би се слободили "страха од ножа". Осим тога, свој пољубљани идентитет обнављају у равноправном односу са тим изабраним представницима сеоске заједнице. За разлику од изразито хијерархијског система званичне медицине, у коме су строго ранжирани положаји и улоге како лекарског особља тако и пацијената (они су на дну лествице и имају дужност да се дисциплиновано повинују реду и понашању које се од њих захтева), народни исцелитељи се ни по чему не издвајају из своје заједнице, толико да чак не представљају ни социјално видљиву професионалну групу. Народни лекари су само преносиоци корисног и езотеричног знања и са својим пацијентима деле исти друштвени и културни образац. У познатом и блиском амбијенту они заједно пролазе кроз ритуал реинтеграције и обнављања поремећених животних токова.

Природно окружење у коме се одвијају поменуте радње, а за које су тесно везани и они егзактнији методи народне медицине, има посебан значај за формирање симболичних представа, које чине основни разлог њеног континуираног одржавања. Еколошка средина у којој је настала народна медицина даје јој аутентичан и јединствен карактер, без кога се не може ни замислити њен опстанак. Међузависност тог односа чини немогућим пресађивање народне медицине у урбану средину. Поступци лечења и њена лековита средства поникла су из природе и усклађена су са променама годишњег природног и астралног циклуса. Траве неопходне за справљање разних мелема и еликсира сабирају се по шумама и ливадама у одређено доба године, или чак дана, а лечење уз помоћ магије у вези је са дневним и месечним ротацијама Сунца и Месеца. Не само да резултат лечења зависи од поштовања за то најпогоднијег временског интервала већ и од других, тачно прописаних правила везаних за локалну средину. Све набројано представља озбиљне ограничавајуће факторе који спречавају да се народна медицина, макар и у трансформисаном облику, пренесе у високоурбанизовани град. У градским центрима, као и у приградским селима, пре ће се наићи на различите облике надрилекарства, што као појаву треба разграничити од народне медицине.

Из наведених разлога народна медицина пружа најприступачније поље симбола који се баш односе на специфичну руралну традицију и културу.

Насупрот традиционалним обичајима везаним за годишњи или животни циклус, који се лакше прилагођавају новим условима и имају изразито национални карактер, ритуализоване медицинске радње потпуно су лишене етничких својстава и зато не могу послужити као симболи националне идентификације. И Муслимани и Срби који живе на Сјеничко-пештерској висоравни подједнако користе исте симболичне радње, магијске формуле и лековите траве за лечење. Они деле један медицински кодекс и заједничке етичке погледе на лекарски позив, здравље и болест. Штавише, у тој области пожељно је међународно укрштање, због веровања да је исцелитељски дар изван граница овоземаљског и да представља производ необјашњивих мистичних сила. Зато су припадници друге вере, која је увек обавијена ауrom тајанственог и недопуштеног, много погоднији за лечење болести. Ако се муслиманске "жене" и хоџини записи покажу неуспешним у лечењу, уобичајено је да се помоћ тражи од православних видарица и попа. И обратно. Још чешће се болесници без одлагања упућују чувеним видарима друге вере, који из познатих разлога имају бољу репутацију и поклоњено поверење. Дакле, народна медицина обавља интегративну функцију у вишенационалној заједници. Због свог неетничког карактера и своје органске повезаности са сеоском културом, она обезбеђује заједнички извор симбола, преко којих људи могу да осете и изразе локалну припадност завичају. Постојање већ готових симбола веома је важно ако су људи принуђени да се суоче са великим бројем својих различитих идентитета. Према потреби и захтевима ситуације, они истичу један од могућних идентитета као доминантан, користећи слободу избора најповољније од понуђених опција⁶. У случају миграната који се враћају натраг у село, или болесника које је болест избацила из нормалног социјалног функционисања, срећемо се са потребом да се оснажи њихов локални идентитет. Урбани досељеници желе да током свог боравка у селу забораве новостечени идентитет градских становника и ојачају везе припадности са људима и локалном средином. За кратко они поново постају "Сјеничаци", домаћи људи за које је све остало споредно. Поједина средства и симболи народне медицине изнова их уводе у стари, потиснути систем значења и ослобађају других нагомиланих слојева. Они се укључују у знане токове заједнице, са којом и нису покидали чврсте унутрашње везе. Зато се неки поступци народне медицине преносе и преносиће се све док буде било људи који осећају своју укорененост и посебност припадања руралној култури, и док процеси модернизације не избришу њену самосвојност и разлике. А та самосвојност и чини основу на којој почива свеколико етнoлошко интересовање. Јер, како то лепо формулише Ентони Коен (Anthony Cohen): "Постоје (дакле) неухватљиве нити које пролазе кроз живот једне културе, које се осећају, доживљавају, разумеју, али се скоро никад експлицитно не изражавају. Оне пружају исподповршински слој значења, који није лако доступан културном аутсајдеру. Те нити чине саму срж припадности. Оне откривају колико је лажно и само привидно познавање структуралних облика те културе

6 S. Wallman, *Identity Options* u C. Fried (прir.), *Minorities: Community and Identity*, Dahlem Konferenzen, Berlin, Heidelberg, New York, Tokyo 1983, 69-78.

људи изван. Оне су "то што за чланове значи да припадају" и због чега су за антрополога једини појмови у којима се припадност на прави начин може разумети. Оне су блиска спона, из које припадници културе преузимају средства којима ће свет учинити себи знаним, а у исто време и себе познатим том свету"⁷.

Gordana Ljuboja

FOLK MEDICINE AS A SYMBOL AND CONFIRMATION OF BELONGING TO A LOCAL COMMUNITY

In this paper the author is trying to find an answer to the question of why is it, contrary to all expectations, that folk medical practice is still in full sway in some parts of the country, in spite of the obvious dominance of the so called scientific medicine. Taking the example of the Sjenica-Pešter Plateau, the author demonstrates how it is possible, through the study of some contemporary concepts, to perceive the critical moments which endanger the existing traditional forms of culture. One of the consequences of great changes that are taking place, and of living within the two different cultural systems, the rural and the urban one, is a certain psychological insecurity, and persons who have thus been effected seek help from the suggestive curing folk medical techniques. The unique feature of these symbolical acts offers the basic element of identification with the indigenous rural culture, especially at times of equilibrium disturbances caused by an illness, or, which occurs - and this is a more frequent case - upon occasional and temporary urban migrants' returns to their village setting who feel a strong need to confirm their ties and the sense of local belonging anew.

⁷ A. P. Cohen (prir.), *Belonging, Identity and Social Organisation in British Rural Cultures*, Manchester University Press 1981, 11.